

EMLÉKEZÉS FRANK TIBOR TÖRTÉNÉSZ-AKADÉMIKUSRA POSZTUMUSZ KÖTETÉNEK ÖRVÉN*

REMEMBERING TIBOR FRANK, HISTORIAN-ACADEMICIAN, ON THE OCCASION OF THE PUBLICATION OF HIS POSTHUMOUS VOLUME

Hunyady György¹

Nagy merészség tőlem szerepet vállalni egy ily rangos kötet bemutatóján, amely az oszmán-török birodalom genezisének és romlásának széles ívű történetét tárgyalja. Már az is elbizonytalanító, hogy a meghívó engem mint részben-történészt jelöl meg, de az már bizonyos, hogy tudásom e tárgyban alig haladja meg az *Egri csillagok* Széchenyi Ágnes által jellemzett recepcióját. Legfeljebb annyival, amennyit a történelem szakos Kelet-Európa tanulmányok a '60-as évek első felében ehhez hoztátettek, ami pedig nem sok. De az sem egy magától értetődő, egyszerű kérdés, hogyan jutott el a török birodalom történetének taglalásához maga a közelmúltban elhunyt barátom és kollégám, Frank Tibor professzor, az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának tagja, az újkori történet és az amerikanisztika szaktekintélye. Márpedig ez a posztumusz megjelenő könyv szívügye volt, így lett ennek kezdeményezése, összefogása, gondos szerkesztése tiszteletre méltó tudományos pályájának az utolsó állomása. Alkalmat kínálva arra, hogy 75. születésnapján megemlékezzünk erről a tudományos pályáról.

Amikor megismertem 1965-ben, Frank Tibor a budai Rákóczi Ferenc gimnázium harmadikos tanulója volt, egy számomra érdekes és emlékezetes osztályban, ahol történelemtanár-jelöltként gyakoroltam, majd a következő évben önkéntesen pszichológiát és logikát tanítottam. Első empirikus csoportvizsgálatomat az ő körökben végeztem, *A szociometriai és látens ideológiai szerkezet viszonya a csoportban* tudálékos címmel, feltérképezve az osztály tagjainak vonzalmi kapcsolatait és eszmei egyetértését, és – ami hazai és nemzetközi tekintetben újszerű volt – e kettő összefüggését. Számos, a szellemi életben is nagyratörő karrier indult ebből a színes fiúosztályból, amelynek tagjai között az ambiciózus, művelt

* Elhangzott a Frank Tibor által szerkesztett *Az Oszmán birodalom diadala és bukása* című kötet könyvbemutatóján 2023. február 3-án a MTA Könyvtárában.

¹ Az MTA rendes tagja; szociálpszichológus, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

és jó humorú, a csiszoltan normatartó és konfliktuskerülő Tibornak megbecsült helye volt. Már ekkor hódolt többirányú gyűjtőszenvedélyének, korán publikált például egy ismeretlen Thomas Mann-levelet, és szépiró és tudós emberekkel vette fel a kapcsolatot. Velem, velünk hamar bensőséges, vidám és családias lett a kapcsolata, hasznát láttuk briliáns nyelvtudásának, segítettük tanácsokkal angol–történelem szakos tanulmányai során (amelyeket a számára oly ismerős ELTE-n folytatott, ahol édesanyja a tudományos adminisztráció hűvös, okos, hatékony kulcsfigurája volt). Csak fokozatosan derült fény személyes múltjának a családjuk egész történetét sötétben beárnyékoló traumájára, hogy édesapját, aki ’45 után fontos gazdasági vezető volt, pár nappal a család izraeli kivándorlása előtt (ahogy ő fogalmazott, tisztázatlan körülmények között) elgázolták. A megtartó és mértékadó családi tradíciót anyai nagyszülei képviselték, nagyapja Flesch Ármin a magyar gyermekgyógyászat nagy tekintélyű úttörője volt, s nagyanyja lett az, aki a nagypolgári műveltséget átörököltette számára, dacolva az 1948 utáni elnyomórító viszonyokkal. (Tibor volt, hogy utóbb dedikálta munkáját Marianne nagyanyjának, én úgy érzem azonban, hogy ezt a legtöbb joggal a 2020-ban megjelent *Szalonvilág. A polgári érintkezés modernizálása a 19. században* című kötetével tehette volna, amely finom mívű kultúrtörténeti leírásaival érzékelteti azt az ízlést, tudást, igénynivót, amit ő jelenített meg, közvetített, s amivel európai és világpolgárrá avatta unokáját.)

Az egyetem elvégzése után Frank Tibor kereste és idővel meglegelte tanulmányai legjobb folytatását az újkori egyetemes történet és az angol stúdiumok billegő határvidékén: az oktatói szerepet. Ez kis kitérőkkel teljes sikerrel is járt – s mint tudjuk, évtizedek távlatában az angol szakos képzés alakításának, de az amerikanisztika programjának is reprezentánsa lett. A modern filológia ezen frekventált területén a történeti stúdiumok legfőbb képviselőjévé vált, utóbb a széles szakterület operatív vezetője volt az egyetemen, a szerveződő hazai szakmai közéletben, s az erősödő nemzetközi kapcsolatokban. Aztán még a büszke történész szakma is – egyetemi s kutatóintézeti építményének ajtaját megnyitva – vezető orgánuma, a *Századok*, és akadémiai vezető testülete, a Történettudományi Bizottság élére invitálta mint akadémikust. E magasra törő út kezdetén volt két viszonylag rövid egzisztenciális kitérője, amelyekért és amelyek sikertelenségéért részben magam is kárhoztathatom. A ’70-es évek során átmenetileg tudományos titkára volt a Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak (amelyet hízelgő analógiaként a legendás Ann Arbor-i Társadalomkutató Intézet koppintott másaként lehet elképzelni) és a ’80-as évek elején futólag miniszteri titkár volt a Művelődési Minisztériumban (Köpeczi Béla mellett, a ’85-ös oktatási törvény előkészítésekor). Bármilyen egyszerű és ügyes, kezdeményező és tapintatos szervező egyéniség is volt Frank Tibor, amit ezen tapasztalatain is okulva százszor bizonyított, a hatalmi-szervezeti viszonyok élő szövédéjében nem találta meg a helyét, meg is szenvedte ezeket. Ám azért sem felesleges ezt egyáltalán szóba hozni, mert segít

annak felismerésében, hogy saját személyiségével milyen kontrasztos viszonyban is állt a 19. századi hatalmi játékos, a széltoló, intrikus Zerffi Gusztáv karaktere, aki Tibor 1979-ben védett kandidátusi értekezésének és 1985-ben megjelent első monográfiájának kitüntetett tárgya volt.

E tárgyválasztásnak nyilvánvalóan nem lenne elégséges motívuma a rácsodálkozás az itt említett kontrasztos különbségre, bár a bemutatás kritikus tónusát ez bizonyosan átszínezte. Az indítékok között nyilván előkelő helyen áll a historiográfiai szakadás: míg a hazai történetírás a szabadságharc hirtelen fellelkesült hívét, majd az udvar emigrációt figyelő és mételyező ügynökét azonosította Zerffiben, az angol–japán szakirodalom egy mértékadó és szellemileg kisugárzó műtörténészt és történetírót tartott benne számon. A sok nehézségbe ütköző és messze kalandozó forrásgyűjtésre már ez a furcsa diszkontinuitás is ösztönzést adott. Ehhez járult a külhoni, különösen a londoni emigráció szövevényében lavírozó Zerffi – mégoly laza, de létező – kapcsolata Kossuth és Marx köreivel, és hogy ez betekintést adott a két személyi kör, *nota bene* bennük testet öltő eszmei törekvés korabeli kapcsolatába. (Ennek nyomán Frank Tibor *anno* tompítani igyekezett a proletár-forradalmi és a nemzeti-szabadságharcos nézőpontok kiélezett szembeállítását.) Főhőse iránt talán túlzó megértést tanúsított a fiatal szerző, amikor többek között ezt írta: „A származásának nyűgétől szabadulni igyekvő Zerffi ugyanis nemcsak nemzet nélküli, hanem bizonyos mértékben társadalmon kívüli szerepben élt, akár asszimiláns zsidóként Metternich Magyarországon, akár hontalan magyar emigránsként Törökországban és Nyugat-Európában, akár osztrák agent provocateurként a nemzetközi forradalmi emigrációban, vagy éppen forradalmár honvédkapitányként a viktoriánus tudományosságban.” Majd így folytatja: „a szociális peremhelyzet magyarázhatja sok esetben az etikai normák cinikus semmibe vételét, emberekkel, tettekkel és szavakkal folytatott felelőtlen és gátlástalan játékát is”. Ehhez hozzátehetnénk: vagy *vica versa*. Mindenesetre, a világnézeti elfogultságtól a szerző nyilvánvalóan távol igyekezett tartani magát, és egyfajta levert realizmussal ábrázolta a morális értékhány és az evilági sikertörténet bizonyos értelemben pajzán viszonyát is.

A hosszan készült Zerffi-monográfia nemzetközi visszhangra talált (lefordították japánra is), de a legtöbbet azzal és azáltal jelentette, hogy nehezen elérhető sokágú forrásanyaga a tényekből szorgosan építkező kutatót messze továbbvezette. Az osztrák ágens működése a szó egy teljesebb értelmében vett nemzetközi viszonyrendszerben töltött be funkciót, és nyerte el értelmét, s Tibor távlatos célja épp ennek a nemzetközi viszonyrendszernek a felderítése lett (mondhatnánk ezt inkább viszonyulásrendszernek, hiszen a kezdetektől az érdekelte, hogy egyes nemzetek milyen értékeléssel átszőtt képet formáltak másokról, akár a diplomácia kormányzati szintjén, akár a főként sajtóban/irodalomban megjelenő közgondolkodás szintjén). Az 1867. évi korszakos jelentőségű kiegyezés visszhangjával már 1976-ban foglalkozott, majd ismereteit egyre növelve 2019-ben jutott el a

Viktória királynő kezeihez című monografikus feldolgozásig. A történelmi konstellációt, amelyben sem az angolok, sem a poroszok által nem preferált Magyarország rész-nagyhatalmi státust nyert, s ennek a dinamizáló gazdasági, társadalmi, kulturális kihatásait, Frank Tibor számos írásában sokoldalúan méltányolta, s többek között érzékenyen reagált az orosz–lengyel földről nagy számban menekülő zsidók emancipált befogadására, amit ők erős asszimilációs készséggel és a monarchiához, majd a többségi nemzethez való kötődéssel fogadtak. A világháború, Trianon és a felkavaró forradalmak nem kerültek a szerző figyelmének előterébe, ám értelemszerűen ezekből vezette le az antiszemita bűnbakképzést és a Horthy-korszak mindent átható revíziós politikáját. Szakmai munkásságának kitüntetett tárgya lett viszont a Horthy-korszakban, udvariasan szólva, szubdomináns angolszász orientáció, a liberális nagytőke által szponzorált kulturális kapcsolatkeresés, a *Hungarian Quarterly* elakadó hangja, s a diplomáciai téren ez irányba tett erőfeszítések, a Montgomery amerikai nagykövet közvetítésével is formált külhoni Horthy-kép, a vonakodó csatlósról formált benyomás. A második világháború keretezi ezt a történeti időszávot, amelynek magyar ambícióival és angolszász megítélésével érdemben foglalkozott, tényközlő modorban, realista szellemben, lemondó perspektívában.

A dualizmus korától a Horthy-korszakon át a Kádár-korszakkal bezárólag számos elemző tanulmányt írt a művelődés, a tudomány művelésének múltjáról, az oktatás, különösen az angol–amerikai filológia intézményeiről és ezek működéséről – kirívó példaként a '70-es évek történész külkapcsolatairól is –, de a nemzetközi viszonyok magyar fókuszú bemutatásakor alapvetően a 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő időszakot vette célba.

Frank Tibor húsz-huszonöt tanulmányban tárgyalta viszont a kiáramlás, az emigráció, a nemzeti identitásváltás kérdéseit, e tárgyban első írása 1991-ben Neuman Jánosról szólt, a legutolsó pedig összegző monográfiája, melynek angol kiadása után, 2012-ben jelent meg a magyar változat, *Kettős kívándorlás* címen. Az Európából Amerikára zúduló menekültáramlatnak Laura Fermi 1968-as klasszikus munkája nyomán rohamosan gyarapodott az irodalma, amelyhez Tibor a magasan kvalifikált magyar értelmiségiek odavezető útjának történetével járult hozzá. Aprólékos műgonddal gyűjtött ténymegfigyeléseinek legfőbb tanulsága az volt, hogy ezek a zömmel zsidó származású magyar entellektüellek szinte egybevágó utat jártak be – így okkal, joggal lehet csoport-élettörténetükről beszélni, amit ő ismételten prozopográfiának nevez... Rokonzilegű a középosztályi háttérük a többnyire anyanyelvi szintű német nyelvtudással, a '20-as évektől az átpolitizált diszkriminatív légkör kitesztja őket az országból. Német nyelvű egyetemekre mennek, inkább Csehországba, mint Ausztriába, ám sokan Németországba, ott az úgymond amerikanizált Berlinbe. Élvezik ennek nyugtalan szabadságát, szabados pezsgését, megújuló művészetét. Hitler áttörésekor – már az üzőttség rossz tapasztalatokban fogant érzékenységgel – Amerikába igyekez-

nek, amelynek fogadókészsége – bevándorlási kvótarendszere miatt – korlátozott. Ők zömmel a viszonylag megengedő német kvótába esnek, ám ezen túl is vannak kivételek, a képzettségük és tehetségük alapján kiemelkedőket – nem jótékony-sági alapon, hanem a haszonelv jegyében – befogadó szervezetek juttatják munkakedvüket ösztönző feltételek közé, amit is – várhatóan és érthetően – ők hálával, aktívan, antifasiszta elkötelezettséggel viszonznak. Különösen érdekfeszítő, amint ezt a típusfolyamatot Frank Tibor egyéni karakterekre és életfeltételekre tekintettel árnyalja, nem hallgatva el az ismételt beilleszkedés embert próbáló nehézségeit, a befogadó társadalmi közeg megosztottságát, a bürokratikus megkötésekben benne rejlő etnikai diszkriminációt. Mégis, a bevándorlók életrevalónak bizonyulnak, nota bene a szó szoros értelmében is, hiszen körükben viszonylag gyakori az unikális nyolcvan–száz éves élettartam. Szellemes, ahogy Tibor a problémamegoldás keresésében és originalitásában azonosítja a magyar bevándoroltak – néhány esetben demonstrálhatóan – kirívó, és Amerikában messzemenően honorált szellemi hozamát. Ennek háttérében látja a dualizmus Magyarországnak gazdasági-kulturális dinamikáját, konkrétan pedig e korszak – Kármán Mór jóvoltából – legjobb német tapasztalatokra épülő elit középiskoláit.

A bevándorlás/átvándorlás problematikája volt az az erős átütő indíték, ami Frank Tibor kutatómunkáját az Egyesült Államok felé fordította, bár korábban is vizsgálta Kossuth amerikai útját és – az ő szavával élve – propaganda sikereit. Foglalkozott az USA diplomáciájával (magyar és szovjet relációban) a második világháború előtt-alatt, és kitüntette figyelmével az amerikai ráhatást német földön az első, de különösen a második világháborút követően. Ezen fókuszpontok mellett és mögött Amerikához kötötte több évtizedes oktatómunkája itthon, de a rendszeres ottani vendégprofesszori munkájához fűződő személyes élményanyag is az amerikai élettel és szellemi közeggel kapcsolatban. Utalt egy helyütt arra, hogy elsőként (bevándorolt) nagybátyjához vitte 1965-ben a nem kevesebb mint hathetes (de olcsó) hajóútja, amelyet aztán gyorsabb utazások és hosszabb kint tartózkodások évszámra követtek. Többet volt ott, mint amennyi időt Angliában töltött. Rendkívüli olvasottsága és feltárt jelentörténeti forrásainak tömege a megélt tapasztalatokkal együtt kölcsönöznek élményszerűséget, szokatlan lendületet és plaszticitást az amerikai közszellemmel foglalkozó tanulmányainak és publicisztikai termésének. Számomra különösen kedves tanulmányában elmélyedt a „public morale”, a közgondolkodás módszeres vizsgálatának amerikai kezdeteibe, de az amerikai világlátás jellegzetességeit is igyekezett megragadni – nem egyszer a nyelvi kifejezés sajátosságai alapján – mint e kultúrára jellemző tér- és időfelfogást, értékfelfogást és küldetéstudatot. Igen, az amerikai (prototipikus fogyasztói) társadalommal szemben világszerte elterjedt sztereotípiákkal és a közkeletű kultúrkritikával szemben Frank Tibor érzékelte és megfogalmazta a kommunikációban, a személyközi kapcsolatokban, az egyetemeken mint kulturális központokban meglévő, az amerikai angolban rendre kiütköző értékeket, mint

amilyen a hierarchiák bonyodalmaitól mentes egyszerű közvetlenség, a megoldást kereső gyakorlatiasság, a köznapi értelemben vett célszerű racionalitás. Ugyanakkor szellemes fordulatának parafrázisaként, amikor is Joseph E. Davies moszkvai amerikai nagykövetet „a vak szemtanú” címkével illette, kimondhatjuk, hogy Frank Tibor korántsem volt vak az amerikai társadalom és kultúra válságtüneteivel szemben: látta, amint ugyanaz az amerikai küldetéstudat, „Manifest Destiny”, amely támogatta a világ népeit és nagy társadalmi csoportokat szabadságuk öntudatára ébredésében, ugyanakkor kiszolgálta a hatalmi kiterjeszkedést, a birodalomépítést és ez mára a kolosszális szuperhatalom túltengésére vezetett. Nemcsak az téveszme, hogy a maga világlátása és intézményes jogrendszere egyetemes, világszerte kikényszeríthető és kikényszerítendő, hanem e világlátás és intézményrendszer magában is ellentmondásokkal terhelt és kifulladásban van: Tibor visszatérően ostorozta a PC – politikai korrektség – normarendszerének képmutató egyoldalúságát, erőszakosságát, aminek visszahatásaként a Trump-féle, normát nem ismerő cinizmus, mértéket nem ismerő félrevezetés, a közjó iránti önző érdektelenség nyer politikai teret. Az „amerikai évszázad” végét sejteti a romló társadalmi közérzet, az agresszió és mentális bajok terjedése, a gazdasági hatékonyság hanyatlása, s a világhatalmi ellenlábaskodás gyűrűzése.

A birodalmak kialakulása, a birodalomépítés szellemi sugallata, a birodalmak betagoló ereje majd széttagolódásának dinamikája nyilvánvalóan nem új keletű történeti problematika, bár a globalizáció hosszabb távon Amerika által fémjelzett folyamatában új értelmet nyer, és új súlyra tesz szert. Tibor a birodalmak emelkedésének és bukásának nagy történeti problematikájával szembesült 2001. szeptember 11-én, amelynek sokkját az Egyesült Államokban élte meg. Meglehet, hogy közvetlenül ez vezette őt nagy lélegzetű birodalomtörténeti sorozatának gondolatára, megindítására, roppant hazai szervezőmunkájára.

Állíthatjuk-e, hogy az Egyesült Államok kiemelkedésének története és bukásának fenyegetése (hogy az általa visszatérően idézett Paul Kennedy 1987-es klasszikusára utaljunk) emelte Frank Tibor nézőpontját a globalizálódó világ birodalmi viszonyainak absztrakciós magaslatára? Ez az állítás részben igaz, részben nem. Ha 450 írásművének teljes gazdagságát tekintjük, akkor a birodalmi szempont, a birodalom mint egység és ennek sorsa a kezdetektől fogva szeme előtt volt. Ausztria birodalmi státusának megőrzéséről szól a kiegyezéskor, és ami különösen fontos számunkra, ismételten hangsúlyozza: Magyarország a dualista államban tett szert rész-birodalmi helyzetre, Európa ezen méretes birodalmának lett nagyobbik fele, s fejlődött olyannyira, hogy azt Trianon óta, száz év elteltével is nosztalgikus emlékezetünkben őrizzük. Írja, hogy a viktoriánus Anglia világbirodalomként már megtorpant, amikor Bismarck második német birodalma gyarapodásnak indult. Anglia még a cári orosz birodalomtól tartott, ám a nyugati demokráciák (mint Tibornál olvashattuk, A. J. P. Taylor professzor kaján öröme) a szovjet orosz birodalommal szöveteztek a faji világuralmat hirdető német Harmadik Birodalom-

mal szemben. Frank Tibor feltárt források alapján – induktív úton-módon – ezeket a nemzetközi konstellációkat, ezek szereplőit és tetteiket tárgyalta, ám elsőként az Egyesült Államok esetében tért át a kezdetektől a felsejlő hanyatlásig tartó birodalomtörténeti út longitudinális követésére. Ezzel járt tudásanyagának gyarapodása, oktatási feladatainak logikája, de – alighanem – a globalizálódó világ perspektivikus alakulására irányuló égő szakmai érdeklődése is.

A 2010-es években szakmai törzsterületére, a kettős angolszász világra vonatkozó tanulmányait szűrve, összezsírozva már ezen nézőpontból rendezi össze *Britannia vonzásában* és *Amerika világai* címen, majd szoros egymásutánban kompetens magyar kutatók írásaiból színes mozaikszerű összképet szerkeszt *Angliától Nagy-Britanniáig*, illetve *Gyarmatokból impérium* árulkodó címeken. Sorozatunk – hogy így nevezzem – következő három kötete szintűgy egy-egy birodalomtörténeti dinamikájával foglalkozik: *Németföldből Németországba*, *Az orosz birodalom születési* és most *Az Oszmán birodalomtól Törökországig*. Övé a vezérgondolat, a tartalmi kezdeményezés és a tiszteletet érdemlő szervező munka. Ám mértéktartóan egy-két tanulmánya szerepel a kötetekben, az ismerősebb német történetben ugyan a birodalmi identitásra vonatkozó koncepcionális írás is, egyebekben viszont csak egy-egy kapcsolattörténeti metszet.

Az újabb impozáns teljesítmény láttán leszűrhetjük, hogy a sorozat minden elemével gyarapodott a magyar történetírás, színvonalas és gondolatébresztő kötetet kapott az olvasóközönség. Ébredhet persze bennünk hiányérzet is, kettős értelemben. Egyrészt, ha a világtáblóban tekintetbe vehető birodalmak sora nem is végtelen, de hosszú, el egészen az ezoterikus, egyben mégis igen realiztikus Kínáig. Másrészt, ahogy sokféle a birodalmak genezise, felbomlásuk sem redukálható egy-két magyarázó elvre, például a gazdaságot túlterhelő állami-katonai terjeszkedésre, vagy az egységet szétbontó nemzeti ébredés kulturális valóságára és politikai illúzióira. A történeti változatosságot tiszteletben tartó, tűrő, váró Frank professzor tovább haladva a megkezdett úton nyilván e tekintetben is színpompás tipológiáig jutott volna el.

Most azonban itt maradtunk mi, kezünkben a posztumusz megjelent, értékesnek ígérkező kollektív szakmunka, a perspektivikus sorozat újabb állomása. Hálaival köszönhetjük, és köszönhetjük a kiadónak, a tudós közreműködőknek és korántsem utolsósorban a sorozat és a kötet – a szó legnemesebb értelmében – alkotó szerkesztőjének. Ez csak aláhúzza, amit ma, Frank Tibor 75. születésnapján gondolnak szerettei, barátai, társszerzői és kollégái, tanítványai és mindennemű tisztelője: „milyen kár, milyen kár, hogy nincs folytatás”. Hozzáteszem, bízunk abban, hogy lesznek Frank Tibornak, a jeles történettudósnak, a kiváló tanárnak, az európai gondolkodónak méltó követői, akik ezt a gyümölcsöző kezdeményezését is tovább viszik.